

УДК 329.055.2–028.81(477)

ІДЕОЛОГІЯ КОНСЕРВАТИВНИХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРТІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

THE IDEOLOGY OF CONSERVATIVE RIGHT- WING RADICAL PARTIES IN MODERN UKRAINE

Васильчук Є. О.,

доктор політичних наук, доцент кафедри філософії, політології та українознавства, Київський національний університет технологій та дизайну (Київ, Україна), e-mail: vasilchuk220384@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7119-5971>

Vasylchuk E. O.,

Doctor of Political Sciences, assistant professor of philosophy, political science and Ukrainian, Kyiv National University of Technology and Design (Kyiv, Ukraine), e-mail: vasilchuk220384@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7119-5971>

Проаналізовано ідеологію консервативних праворадикальних партій у сучасній Україні. Зазначено, що розгляд програмових праць засвідчив фактичну несформованість проєктів перебудови суспільних відносин, що містяться в консервативних праворадикальних доктринах. Констатується, що відсутність науково обґрунтованої політичної програми, яка б урахувала об'єктивні обставини, що склалися в суспільстві, відстоювання пріоритету принципів індетермінізму та волонтаризму при ігноруванні причинно-наслідкових зв'язків суспільного розвитку закономірно призводять до того, що ці ідеологічні доктрини перетворюються на еkleктичний комплекс метафоричних гасел, декларацій і афоризмів.

Ключові слова: правий радикалізм, консервативні партії, ксенофобія, ідеологічні доктрини.

The ideology of conservative right-wing radical parties in modern Ukraine is analyzed. It is noted that the consideration of program work has witnessed the fact that the projects of reorganization of public relations contained in conservative right-radical doctrines have become obsolete. It is stated that the absence of a scientifically substantiated political program that takes into account objective circumstances in society, the advocacy of the priority of the principles of indeterminism and voluntarism, ignoring the causal links of social development, naturally leads to the fact that these ideological doctrines turn into eclectic complex of metaphorical slogans, declarations and aphorisms.

Keywords: right radicalism, conservative parties, xenophobia, ideological doctrines.

Постановка проблеми. У сучасних умовах правий радикалізм став вагомим компонентом суспільно-політичного життя в Україні. Він знаходить свій вияв у діяльності окремих політичних сил, риториці публічних політиків та громадських діячів, ціннісних орієнтаціях окремих громадян тощо.

Аналізуючи його ідеологічну сутність, варто наголосити, що правий радикалізм є ідейно неоднорідним явищем. Необхідність адаптації до мінливих соціальних умов спричинює постійну трансформацію і модифікацію праворадикальних ідеологічних доктрин, які мають обґрунтувати специфічну діяльність та мотивувати активістів до участі в заходах, ініційованих праворадикальними силами.

Активізація ідеологічної діяльності праворадикальних сил пояснюється насамперед демократизацією суспільних відносин, що супроводжувалася появою можливостей доступу до

ідейної спадщини діячів національно-визвольного руху в Україні 1920–1950 рр., представників українського емігрантського руху, доробків ідеологів європейських праворадикальних течій 1920–1940-х рр.

Лібералізація суспільного життя в другій половині 1980-х рр. створила реальні можливості для плюралізму ідей та думок, вільного сповідання політичних поглядів, що спричинило сплеск суспільно-політичного будівництва. Водночас такі процеси сприяли появі та інституціоналізації суб'єктів політичного життя, які прагнули прискорення розвитку державницьких процесів, не зважаючи на наявні об'єктивні обставини. Це зумовило часткову маргіналізацію новонародженої політичної системи і призвело до організаційного оформлення та розгортання активності суб'єктів політики, які вибудовували свою діяльність на відверто екстремістських засадах, відкидаючи демократичні, цивілізовані форми політичної боротьби і конкуренції поглядів та ідей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематикою правого радикалізму тривалий час займаються такі автори, як Е. Андрущенко [2] А. Умланд [25], К. Федоренко [26] та ін. Проте зазначені автори не приділяють значної уваги висвітленню особливостей ідеологічних доктрин суб'єктів правого радикалізму, що й визначає актуальність пропонованої статті.

Метою статті є аналіз ідеології консервативних праворадикальних партій у сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час праворадикальні сили перебували на узбіччі політичних процесів в Україні, час від часу повертаючи до себе увагу громадськості резонансними акціями, які зазвичай супроводжувалися силовими сутічками з працівниками правоохоронних органів або представниками політичних сил іншої ідеологічної спрямованості. Маргінальне становище правих радикалів значною мірою визначалося низкою суб'єктивних чинників, серед яких відчутну роль відіграла відсутність яскравих, харизматичних лідерів і талановитих інтелектуалів-ідеологів. Певною мірою це пояснювалося й неорганізованістю масової агітаційно-пропагандистської роботи серед населення.

Епігонська ідеологічна платформа правих радикалів також не знаходила значної підтримки в суспільстві. Надмірна ксенофобія, етноцентризм і завищені вимоги щодо негайних перетворень у суспільно-політичній, економічній та духовно-культурній сферах поєднувалися із застарілими ідеологічними кліше, які фактично без змін були успадковані правими радикалами від своїх ідеологічних попередників – Організації українських націоналістів та деяких українських емігрантських спілок. В умовах суттєвої обмеженості соціально-статусних, матеріально-технічних та фінансових ресурсів праві радикали провадили рекрутингову діяльність, намагаючись довести потенційним прихильникам свою вірність постулатам українського інтегрального націоналізму. З огляду на це, у праворадикальному

середовищі існувала жорстка конкуренція, що, зокрема, впливала з особливостей інтерпретації наявної ідеологічної спадщини. Брутальний імідж, провокаційні силові заходи і фактична відірваність переважної більшості правих радикалів від нагальних соціальних проблем відштовхували від них значну частину населення й суттєво звужували їхні рекрутингові можливості. Змагання за потенційних активістів спричинювали між різними праворадикальними силами гострі ідеологічні дискусії, які нерідко закінчувалися взаємними звинуваченнями в «зраді національних інтересів», «провокаційній діяльності», «співпраці зі спецслужбами» тощо. Зазначені причини зумовили стратифікацію праворадикального середовища на низку ідейно–політичних течій, причому кожна з них претендувала на ексклюзивність своїх політичних поглядів та монопольне становище серед правих радикалів.

3–поміж цих течій, наявних у структурі вітчизняного правого радикалізму, досить виразно окреслюється консервативний напрям, представлений праворадикальними силами, які гіперболізували цінності українських національних традицій, відстоювали необхідність закріплення титульного статусу української нації в суспільстві, не зважаючи на потреби національних меншин.

Так, аналіз політико–ідеологічної доктрини Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» доводить, що його ідеологи (Р. Коваль, Г. Гребенюк, В. Рубан, А. Щербатюк, В. Шкуратюк та ін.) перебувають під сильним впливом націократичних ідей класиків українського інтегрального націоналізму М. Міхновського, Д. Донцова, М. Сціборського, Ю. Липи, Л. Ребета. Зокрема, у процесі дискусії, що точилася всередині ДСУ, ідеальним державним ладом для України було визначено національну диктатуру, яка мала базуватися на застосуванні тоталітарних і авторитарних способах організації суспільного життя, з відкиданням плюралізму думок, конкурентної політичної боротьби й інших атрибутів демократії. Таку ж саму форму правління відстоював і М. Сціборський у своїй програмовій праці «Націократія», наголошуючи, що задля припинення хаосу в суспільстві та можливості відстояти незалежність України ідеальним державним ладом є режим національної диктатури, що «...відкидає провідну участь політичних партій із їхніми вузькими інтересами у процесах революції» [22].

Тому один із керівників та провідних ідеологів цього об'єднання Р. Коваль у праці «Майбутнє України» прямо вказує: «Якщо демократія сприятиме децентралізації і дезінтеграції українських земель, значить геть демократію і демократів! Якщо міцний націократичний режим, заложений на терорі проти антиукраїнських елементів і експропріації їхніх багатств, забезпечить єдність українських земель і високий матеріальний добробут лояльних громадян держави, значить слава національній диктатурі і українському диктатору!» [10, с. 6].

Таким чином, етнічний чинник набуває визначальної ролі при формулюванні засад ідеального державного устрою, пропонованого ідеологами ДСУ. Його демонстративна артикуляція унаочнює дихотомічність ідеологічного базису цього об'єднання, де протиставлення громадян відбувається саме за етнічною ознакою. Крім того, за етнічними українцями на території України ідеологи ДСУ залишають право на будь–які дії щодо іноземців, у тому числі й такі, що порушуватимуть їхні права і свободи. Зокрема, Р. Коваль, розмірковуючи над проблемою ідеального державного устрою України та необхідності дотримання справедливого розподілу матеріальних ресурсів, зазначає: «Стосовно надуманої проблеми недоторкальності приватної власності. З яких це пір вона стала недоторкальною? Приватна власність неояльного жителя України просто волає про необхідність експропріації, кличе позбавити його опертя в боротьбі проти України» [10, с. 54].

Вагомим орієнтиром для керівників ДСУ є творча спадщина іншого ідеолога українського націоналізму М. Міхновського, який сформулював гасло «Україна для українців!» [13, с. 43], проголошуючи відверто екстремістські та ксенофобські заклики до боротьби з представниками національних меншин: «...Хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог–чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя» [13, с. 43].

Керівники ДСУ в межах свого об'єднання намагалися забезпечувати виключно етнічну інтерпретацію гасла «Україна для українців!», причому термін «українська нація», очевидно, під впливом програмового твору Ю. Липи «Призначення України» інколи підмінюється такими расистськи забарвленими евфемізмами, як «українська нація–раса», «кровна спільнота», «голос крові», «голос роду» [див. 10, с. 19, 40–41].

Так, Ю. Липа, обґрунтовуючи в зазначеній праці власну расову теорію, відзначав: «Недарма мудрі раси – давніше елліни і римляни, тепер англо–саксонці (а останньо й германи) підкреслюють свою нехіль до асимілювання. Українська раса є островом серед сусідів. Це острів із власним життям, з власними святощами і вселюдськими цінностями. Чужі, накинені духовні цінності не мають ніякого значення. Та й не накинені цінності приймаються тільки по своїм часі спроби всередині раси. Злочином проти Провидіння і природи є втручання до чужого духовного життя» [11, с. 231]. Він же наголошував на необхідності дотримання принципів кровної спорідненості та культивування ідеї расової солідарності [див. 11, с. 17–19, 231].

Відповідно, наслідуючи расистські погляди Ю. Липи, Р. Коваль підкреслював: «Коли ДСУ прийде до влади, українська пропаганда наголошуватиме на почутті етнічної, кровної спільноти як основи української держави» [10, с. 17]. Усупереч вимогам законів України «Про об'єднання громадян» та «Про політичні партії в Україні» в статуті ДСУ зазначалося, що членом

цієї політичної сили може бути лише українець [3, с. 14].

Також ідеологи ДСУ у своїх працях і партійних засобах масової інформації постійно культивували ідею щодо ухвалення закону про громадянство, який, на їхню думку, «... відповідатиме національним інтересам українського народу» [10, с. 53]. Підставою для надання громадянства, згідно з баченням Р. Ковалю, викладеним ним у брошурі «Підстави націократії», назва якої прямо перегукується із програмовим твором М. Сціборського «Націократія» [див. 22], має стати «... лояльність до української держави і знання української мови» [10, с. 53]. Набути громадянство України, на думку Р. Ковалю, зможуть такі категорії осіб:

«– українець, де б він не був народжений, якщо він є лояльним до української держави;

– неукраїнець, народжений в Україні, якщо він лояльний до української держави;

– неукраїнець, народжений поза межами України, який проживає в Україні не менше 10 років і за цей час проявив себе лояльним до української держави жителем» [10, с. 53].

У набутті громадянства України, відповідно до поглядів Р. Ковалю, може бути відмовлено особі, яка «... запламувала себе боротьбою проти українського народу» [10, с. 53]. Також, на його думку, особа іноетнічного походження (в інтерпретації Р. Ковалю – «чужинець», що перегукується з відповідною термінологією М. Міхновського) не може обіймати посади Президента України, Прем'єр-міністра, Голови Верховної Ради України, Міністра оборони, Міністра внутрішніх справ, Голови Служби безпеки України, Міністра іноземних справ, Генерального прокурора України тощо [10, с. 53], що суперечить положенням законодавства України та міжнародних нормативно-правових актів, які регламентують дотримання прав людини.

Характерною ознакою ідеології ДСУ є демонстративний антисемітизм та агресивна русофобія. Зазвичай претензії, що висувалися керівниками цього об'єднання до осіб, чия діяльність, на думку цих очільників, суперечить національним інтересам України, перебували виключно в етнічній площині. Способом ведення деструктивної діяльності таких осіб стала, насамперед, констатація їхнього «неукраїнського», іноетнічного походження. Так, на П'ятому Зборі ДСУ, що відбувся в 1994 р., було ухвалено заяву «До національних меншин», у якій прямо зазначалося: «У вас (тобто представників національних меншин –Є. В.) є вибір: пов'язати своє життя з Україною і стати її лояльними громадянами або, якщо вам неприємна ідея Самостійної України, повернутися на свої етнічні землі» [6, с. 3].

Аналіз творів ідеологів ДСУ свідчить, що актуалізація ксенофобських домінант відбувається під впливом праць насамперед М. Сціборського та Ю. Липи. Зокрема, неодноразово згадуваний вище М. Сціборський у статті «Український націоналізм і жидівство» розв'язання національного питання в незалежній Україні бачив у такий спосіб: «... Єдиним дороговказом при вишукуванні шляхів

відношення державної влади до меншостей (тобто до національних меншин – Є. В.) має бути засада: *нормальне співжиття суспільства та його окремих національних складників і співпраця всіх на благо Української Держави* (курсив М. Сціборського – Є. В.). Ті меншості, які стануть на шлях цих засад, у праві очікувати від влади всебічної лояльності й підтримки. Тих же, хто схоче шкодити реалізації цих засад, мусить спинити тверда, караюча рука державного закону» [23, с. 267].

Далі М. Сціборський застерігає представників єврейської національної меншини: «Жидівство повинно також реально рахуватись з можливим фактом свого існування в умовах української державності, відношення до якої буде передумовляти й політику влади до нього самого» [23, с. 272]. Відповідно, поширеним мовленнєвим штампом, який використовувався ідеологами ДСУ на позначення своїх політичних опонентів, є термін «жиди» і похідні від нього фразеологічні конструкції: «жидівський капітал», «жидофільствуючі дисиденти», «світове жидівство», «жидівська преса» тощо [див. 10]. Для уникнення громадського осуду та звинувачень в антисемітизмі, притягнення до відповідальності за розпалювання міжнаціональної ворожнечі в партійній газеті ДСУ «Нескорена нація» було розміщено статтю П. Мірчука під назвою «До питання: «жиди» чи «євреї»?», у якій підкреслювалося, що використання слова «жиди» не має на меті завдати образи представникам єврейської громади, а є традиційним українським етнонімом [12, с. 7].

У подібний спосіб у середовищі ДСУ сформовано ставлення до росіян, що перегукується з поглядами вже цитованого вище М. Міхновського, який у своєму творі «Самостійна Україна» зазначав: «Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насилля... Ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати моральні зв'язки з російською нацією!» [13, с. 37–38]. Відповідно, ідеологами об'єднання росіяни визначаються як «загарбники», які «зничили українську еліту» [10, с. 12]. Негативне ставлення представників ДСУ до російської національної меншини має відверто расистське забарвлення: «... Змішані україно-російські шлюби дають переважно російське потомство – з нехліборобською ментальністю і відомою нам моральністю. Що вже казати про вислід україно-російських шлюбів в Росії!» [10, с. 41].

Ксенофобська позиція ДСУ також вибудовується на етнічних антитезах шляхом протиставлення цінностей української культури культурі інших народів. Так, уже неодноразово цитований вище Р. Коваль, намагаючись обґрунтувати актуальність гасла «Смерть ворогам!», зазначав: «Щоб викристалізувати цю формулу, необхідно спочатку окреслити «моє», національне, і «чуже», неукраїнське. «Моє» повинно однозначно асоціюватися з кращим, вищим, вартісним. Завдяки

цьому виникне не тільки підсвідоме, але й свідоме бажання уберегти «своє» від гіршого – російського, американського, жидівського...» [10, с. 36].

Претензії до росіян і представників інших національних меншин, яких ідеологи об'єднання визначають як «колаборантів», «зайд», «окупантів», «асиміляторів», «російську біомасу», «сонмище російськомовних волоцюг», «вислужників інших національностей» тощо [див. 10], редукуються насамперед до звинувачень у посяганнях на державність та незалежність України. З метою протидії спробам «окупації України» представниками інших національностей ідеологи ДСУ відстоювали вимогу щодо повернення в паспорті громадянина України графи «національність» [10, с. 15].

Також задля протидії реальним та ілюзорним іноетнічним впливам, зокрема російським, ідеологи об'єднання вважають за необхідне розпочати «...нешадну боротьбу з усім тим, що росіяни принесли в наш дім: злодійством, розбещеністю молоді з її зневагою до «порядкуючого авторитету батьків», засміченістю сердець, брудом на вулицях, розтлінною російською літературою, російською мовою». І далі наголошують: «Ця боротьба розпочалась вже просвітницьким «Обережно: росіяни!», а завершуватиметься гаслом «Смерть окупантам!...» [10, с. 50].

Зважаючи на прихильне ставлення М. Сціборського до фашизму, в окремих працях ідеологів об'єднання, зокрема в «Підставах націократії» Р. Ковалю, наявні алюзії, цитати та прямі посилання на праці А. Гітлера «Моя боротьба» і Б. Муссоліні «Доктрина фашизму». Так, М. Сціборський у своїй програмовій праці «Націократія» вважає, що фашизм – це «...ідейна й духовна реакція на стан сучасності, що його витворили демократія, соціалізм і комунізм» [22]. На його думку, ідеї лібералізму, гуманізму, космополітизму та матеріалізму сприяли руйнуванню національних ідеалів, а тому саме фашизм «...підхопив, вирвав із рук демократії упосліджений ідеал нації та підніс його на небувалу висоту, вкладаючи у його життєве здійснення свою вольову потугу і патос молодого творчості» [22].

Такі думки є співзвучними антидемократичним та антиліберальним ідеям А. Гітлера та Б. Муссоліні. Зокрема, А. Гітлер, відкидаючи парламентські форми і методи боротьби, зазначав: «...Щойно... національний рух пов'язав свою долю з долею парламенту, в ньому замість вождів та бійців... опиняються «парламентарі» (за визначенням самого А. Гітлера, «парламентських справ майстри» – *С. В.*). Цим... він (рух – *С. В.*) ...опустився до рівня звичайних партій та втратив ту силу, яка необхідна для того, щоб в ореолі мучеництва йти назустріч трагічній долі...» [4, с. 91].

Інший ідеолог фашизму Б. Муссоліні критикував філософію лібералізму за «...агностицизм в економіці, його індивідуалізм в політиці і в моралі, які ведуть державу до вірної загибелі» [14]. Демократія, на його думку, містить «...абсурдну брехню про політичну рівність, звичку колективної безвідповідальності, міф щастя і

необмеженого прогресу» [14]. Схожі пасажі містяться і в програмових творах ідеологів ДСУ, які, розмірковуючи про «почуття кровної спільноти» та «підневільний стан українського народу» [див. 10, с. 11, 15], намагаються довести безперспективність політичної боротьби легальними, парламентськими шляхами, проводячи аналогії з Веймарською республікою та підкріплюючи їх цитатами з «Моєї боротьби» А. Гітлера [див. 10, с. 9, 11, 32].

Ідейні керівники ДСУ визначають це об'єднання як «націонал-соціальне об'єднання», що «...готується до боротьби за націократичну Україну позапарламентськими методами» [10, с. 50–51]. Ідея збройної боротьби, що камуфлюється ідеологами фашизму під «національну революцію», знаходить свій відгук і в програмових працях ідеологів ДСУ: «... Нашим завданням є прищепити молодим українцям агресивність, войовничість, дух наступу, нещадність до ворогів. Треба романтизувати конфронтацію, бій з ворогом, освячувати почуття помсти, неминучої кари. Романтика зброї і пролиття «сторіками крові ворожої» – ось найнеобхідніший компонент дієвого націоналізму, адже реальну силу, а значить й переможну перспективу матимуть не політичні гуртки любителів українських пісень та українських вишиванок, а кулемети і автомати» [10, с. 48].

Отже, ідеологічна доктрина ДСУ вибудовується на етнократичних і ксенофобських засадах. Актуалізація етнічного чинника ідеологами об'єднання зумовлюється необхідністю залучення до своїх лав нових та мобілізації наявних активістів. Відповідно, в ідеології та практиці ДСУ етнічний чинник набуває домінуючого становища, його застосування дозволяє визначити уявного «ворога», на якого спрямовується агресія активістів об'єднання. Аналіз їхніх програмових творів свідчить, що за своєю сутністю вони не є оригінальними доробками ідеологів ДСУ, а сформувалися під значним впливом окремих класиків українського націоналізму, насамперед М. Міхновського, М. Сціборського, Ю. Липи, та деяких ідеологів європейських праворадикальних рухів 1920–1940-х рр.

Повністю не відкидаючи легальних, парламентських шляхів політичної боротьби, керівники й ідеологи ДСУ найбільш прийнятним варіантом приходу до влади вважали застосування агресивних насильницьких форм і методів, фактично ігноруючи принципи політичної конкуренції як невід'ємного складника сучасного демократичного суспільства. Практичну реалізацію цих намірів мав забезпечувати силовий підрозділ об'єднання – Варга ДСУ.

Схожі ідейні позиції та орієнтири має й інша націонал-радикальна організація – Соціал-національна партія України, ініціаторами створення якої стали в переважній більшості колишні активісти «Варти Руху». Як свідчить аналіз програмно-ідеологічних матеріалів СНПУ, представники цієї політичної сили, на відміну від ДСУ, визнаючи цінність програмових праць класиків українського інтегрального націоналізму, намагаються обґрунтувати власну оригінальну

ідеологічну концепцію, що також містить етнократичні та ксенофобські орієнтири. Назва цієї партії сформована, як зазначає в статті «Націоналізм має стати світоглядом цілого суспільства» її голова Я. Андрушків [див. 17, с. 6], під впливом твору Я. Стецька «Дві революції», який зазначав: «Момент національний завжди був тісно пов'язаний із соціальним. Українська революція, себто національно-визвольна війна, мала тільки тоді успіх, коли оба ці моменти були органічно поєднані. Як лише було нехтоване соціальне питання або, тим більше, коли замикала в свідомості українців національна причина неволі та національна мета боротьби – прихопила поразка» [21].

У цьому сенсі при виробленні ідеології СНПУ вбачається вплив європейських праворадикальних рухів 1920–1940-х рр. Так, французький філософ П. Дріє ла Рошель уважав: «Моральна сила фашизму покочиться ще на одному стовпі... – на будь-якому соціалізмі» [20, с. 205]. Необхідність використання соціальних мотивів для завоювання має відзначав А. Гітлер у своїй праці «Моя боротьба»: «Якщо національний рух прагне дійсно серйозно боротися, він має насамперед намагатися завоювати маси» [4, с. 86]. Б. Муссоліні у творі «Доктрина фашизму» вказує: «З уламків ліберальних, соціалістичних і демократичних доктрин фашизм витягує ще цінні та життєві елементи. Він зберігає так звані завоювання історії та відкидає все інше...» [14].

Наявні проблеми суспільного життя ідеологи СНПУ досліджують виключно крізь призму впливу етнічного чинника. Шляхи подолання кризових явищ також мають суто етнічне обґрунтування. Так, у статті «До європейського товариша» Я. Андрушків, аналізуючи тенденції поглиблення інтеграційних процесів країн Західної Європи, застерігає їх від втрати власної національної самобутності та пророкує виникнення конфліктів на расовому й етнічному ґрунті [див. 308, с. 9–10].

Інший колишній ідеолог СНПУ А. Парубій у статті «На грані двох світів» небезпеку для України вбачає в різних цивілізаційних впливах, що маскуються в політичні ідеології лібералізму, уособленням якого він вважає Сполучені Штати Америки, та комунізму, серцевиною якого є Росія [див. 17, с. 15–17]. Аналіз критики ідеологами СНПУ (Я. Андрушків, А. Парубій, Л. Мартинюк, А. Поцілуйко та ін.) ліберальних цінностей західного світу містить ті самі пасажи, що й ідеологічна доктрина ДСУ.

Так, Р. Коваль уважав, що «...оспівана українськими дисидентами американська демократія для українського народу не підходить, більше того, є злом, бо надає право голосу окупантам, національно, соціально та психічно неповноцінним – проституткам, гомосексуалістам, спекулянтам, сутенерам, космополітам, алкоголікам, вбивцям, лібералам, маніякам, наркоманам та іншим, інтереси яких не виходять за межі аморального, споживацького перебування на нашій землі» [10, с. 47]. Розвиваючи цю думку, А. Парубій у згаданій вище статті вважає ліберальні цінності такими,

що сприяють моральному розкладанню особи: «...Сексуальні революції, пацифізм, наркоманія, порнографія, сексуальні меншини – природні складові такого суспільства. Якщо чоловік хоче жити з чоловіком, а жінка з жінкою, то, згідно з лібералізмом, це їхнє право, їхнє волевиявлення, яке треба шанувати. Забороняючи це, держава обмежує їхню свободу, їхнє право вибору. Загальносуспільні, національні цінності до уваги беруться дуже частково» [17, с. 16].

Л. Мартинюк у статті «Чому на наших стягах знак «Ідея Нації» зазначає: «Лібералізм та марксизм, з їхньою протиприродною ієрархією цінностей, є породженням загальної кризи людства (зокрема, європейської цивілізації), кризи, що ознаменувє закінчення одночасно декількох космічних циклів світового розвитку» [17, с. 27]. Схожі критичні застереження містяться й у статті «Феномен свободи» А. Поцілуйка, який складниками ліберальної ідеології визначає ідею «...максимуму індивідуальної свободи, з одного боку, і плаксивим гуманістичним скиглінням з іншого, [що] відкриває широкий шлях більш «розкомплексованій» постагті, яка радикально відкидає будь-які табу» [17, с. 31]. Таким чином, критика марксизму та лібералізму є співзвучною з ідеологічними пасажами А. Гітлера і Б. Муссоліні, які також уважали, що вплив цих ідеологій сприяє формуванню обивательського, «негероїчного» типу особи [див. 4; 14].

Крім того, виключно в етнічному контексті висувуються претензії до прихильників комуністичної ідеології, яка визнається інструментом поневолення Росією українського народу. Зокрема, на думку керівників СНПУ, «...через комуністичну ідеологію свідомо розкладається людина і суспільство шляхом підміни моральних і естетичних цінностей» [19]. Ксенофобські настанови щодо російської національної меншини та Російської Федерації відображені не лише в ідеологічних творах представників СНПУ, а й у її програмі. Так, згідно із цим документом, Росія вважалася «причиною всіх бід на Україні», оскільки «принесла на Україну, яка мала багатотисячову традицію існування громадських свобод і демократичного управління, чужі для українців способи взаємовідносин між людьми» [19].

Крім того, програма СНПУ містить і відверто расистські елементи розподілу етногруп. У ній, зокрема, зазначалося: «На відміну від українців, психологія і традиції яких творилися протягом тисячоліть, росіяни ще не сформована нація, переважна більшість так званих росіян – вчорашні угро-фінські племена, народи Уралу і Сибіру, кочівники монголоїдного походження, тому для росіян так характерний національний нігілізм, який є деструктивним для народів з традиційною культурою» [19]. Через це одним із першочергових завдань СНПУ проголошувалася «боротьба з промосковськими настроями і московським впливом на Україні» [19]. Крім того, на відміну від ідеологів ДСУ, які поділяли гасло М. Міхновського «Самостійна Україна», керівники СНПУ вважали його застарілим, а тому висували інше гасло

– «Велика Україна», визначаючи Україну як геополітичний центр Євразії та намагаючись протиставити її Росії [19].

Характерними для ідеологічних праць СНПУ є орієнтації на створення «нового», елітарного типу людини шляхом зміцнення її «національного духу» й виховання «національної свідомості». Чільне місце в ідеології та практиці партії має пієтет перед вождистськими формами правління і вихованням культу сили. Підтвердженням цьому є аналіз змісту статей А. Парубія «Кілька штрихів до питання про еліту», «Провідна верства. Орієнтири», В. Мороза «Збільшувати націоналістичний потенціал України», А. Поцілуйка «Течії традиціоналізму (за мотивами класиків традиціоналізму)» [див. 17] тощо.

Культивування зазначених суб'єктивно-ідеалістичних, містико-волюнтаристських настанов, артикуляція расистської проблематики свідчить про ідеологічні зв'язки програмових творів СНПУ з відповідними доробками ідеологів європейських праворадикальних рухів 1920–1940-х рр., які, крім того, значно впливали на класиків українського інтегрального націоналізму Д. Донцова, М. Сціборського, Ю. Липу, Я. Стецька, С. Бандеру та ін. Наприклад, цитований вище П. Дріє ла Рошель уважав: «Вождь – це нагорода людям сміливості та волі» [20, с. 143]. А. Гітлер, намагаючись обґрунтувати світоглядні засади своєї доктрини, зазначав: «Наш світогляд принципово відрізняється від марксистського світогляду тим, що він надає не лише великого значення расі, а й визнає велике значення особистості» [4, с. 375].

Таким чином, аналіз ідеології Соціал-національної партії України засвідчує принципову орієнтацію її керівників на використання в ідеологічній діяльності різних форм ксенофобії та дискримінації за етнічною і расовою ознаками. В ідеологічній доктрині СНПУ, попри декларовану прихильність до творчої спадщини класиків українського інтегрального націоналізму, наявні сильні впливи ідеологів європейських праворадикальних рухів 1920-х–1940-х рр.

Розглядаючи особливості співвідношення етнічного та расового чинників в ідейному базисі СНПУ, можна дійти висновку, що останній має домінуюче становище. Додатковим підтвердженням етнократичних і расистських настанов СНПУ є претензії на елітарність та спроби теоретичного осмислення проблеми виховання людини «нового типу» в душі повної відданості українським національним цінностям і традиціоналістським символам, що набувають в ідеології СНПУ гіпертрофованого значення. Наявність силових підрозділів у структурі СНПУ – т.зв. «народних загонів» і «Товариства сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України «Патріот України» – у поєднанні з агресивними ідеологічними настановами свідчить про наявність виразних екстремістських ознак у цієї партії.

У лютому 2004 р. відбувся IX з'їзд Соціал-національної партії України, на якому було ухвалено нову назву партії – Всеукраїнське об'єднання «Свобода» – та змінено символіку. Головою ВО

«Свобода» було обрано народного депутата України О. Тягнибока. Незважаючи на те, що представники ВО «Свобода» наголошують на спадкоємності ідеологічних традицій СНПУ і прихильному ставленні до праць класиків українського інтегрального націоналізму М. Сціборського, Л. Ребета, Я. Стецька, С. Бандери та ін., аналіз програмових документів свідчить, що нове керівництво партії намагається дистанціюватися від найбільш одіозних та радикальних ідеологем своїх попередників. Колишній голова й один з ідеологів СНПУ Я. Андрушків визнавав, що в ідеологічному сенсі ВО «Свобода» не є наступницею Соціал-національної партії України, оскільки, на його думку, «...це – інше політичне явище, яке створене на базі частини людей, які були в СНПУ, які мають свої підходи, свої погляди, свою стратегію, що є ближчою до націонал-демократії» [1].

Зокрема, у партійній риторичі й офіційних документах ВО «Свобода» відсутнє расове тлумачення сутності нації. Цей феномен розуміється ідеологами об'єднання виключно в етнічній площині. Так, голова партії О. Тягнибок зазначав: «Для нас поняття «українець» є етнічним поняттям. Тут справа не в мові – тут справа в походженні» [9]. Програма ВО «Свобода» не містить відверто ксенофобських ідеологем, характерних для СНПУ. Так, у ній лише наявні вимоги щодо встановлення в паспорті та свідоцтві про народження графи «національність», упровадження кримінальної відповідальності за будь-які вияви українофобії, винесення на всенародне обговорення проекту закону про пропорційне представництво в органах виконавчої влади українців та представників національних меншин.

Крім того, ВО «Свобода» виступає за ухвалення нового закону про громадянство, згідно з яким «... громадянство надаватиметься тільки тим особам, що народилися в Україні або є етнічними українцями, які повернулися з-за кордону для постійного проживання і роботи в Україні. Дозволити особам, народженим в Україні від іноземців або осіб без громадянства, набувати українське громадянство після досягнення повноліття лише за умови вільного володіння українською мовою, знання української історії та змісту Конституції України» [18]. Також представники ВО «Свобода» відстоюють необхідність боротьби з нелегальною міграцією шляхом посилення антиімміграційних заходів та вдосконалення системи утримання і депортації осіб, які нелегально потрапили на територію України.

Такі зміни в програматиці й ідеології пояснюються орієнтацією керівництва ВО «Свобода» на парламентські форми функціонування. Відповідно, революційна риторика, властива її попередникам (СНПУ, ДСУ, ОУН в Україні тощо), тиражування антисемітських та ксенофобських ідеологем частково зникає з ідеологічного дискурсу цієї політичної сили, що сприяє її перетворенню на правоконсервативну політичну партію, яка заперечує цінності ліберальної та соціалістичної ідеології, відстоює національні цінності, мову, культуру тощо.

Створена в 2005 р. Українська консервативна партія проголосила своїм провідним ідеологічним орієнтиром національний консерватизм, що «...ґрунтується на традиційній християнській моралі, духовних цінностях і засадах патріотизму, національній єдності, міцності шлюбно-сімейних відносин, верховенстві закону, свідомому виборі історичної національної долі» [5, с. 599]. У програмних документах цієї партії підкреслюється, що вона прагне «...гідно представити права титульної державотворчої нації – української, ...її мета – українська Україна» [16]. Попри усталені для консервативного дискурсу апеляції щодо вірності українським національним традиціям і сакральній релігійності [див. 7, с. 12; 16], наявні в її програмних документах, що подавалися для реєстрації УКП як суб'єкта виборчого процесу, у своїх публічних виступах її представники займали більш непримиренну позицію, активно експлуатуючи різноманітні антисемітські міфологеми про «юдо-більшовиків», «світову змову», «жидівську окупацію» тощо [див. 8]. Показовим у цьому сенсі є опубліковане в 2007 р. звернення УКП «Не дамо російськомовному жиду Черновецькому нищити в Києві українські книги!». У ньому тодішній міський голова м. Києва був звинувачений у перешкоджанні продажу книг, присвячених «...вивченню злочинів міжнародної єврейської мафії, єврейсько-більшовицького режиму та єврейської держави Ізраїль» [15]. На думку авторів звернення, «...ця тема вкрай актуальна для сучасної України, де влада, фінанси, підприємства, засоби масової інформації опинилися в єврейських руках. При цьому в Україні щорічно зменшується населення в кількості 500 тисяч осіб, що за своїми масштабами є справжнім геноцидом українців» [15]. Свої претензії автори звернення висували й до органів державної влади, називаючи їх «окупаційними» та звинувачуючи їх у причетності до «фізичного і духовного винищення» українського народу [див. 15]. Зазначене звернення підсумовується переконаністю його авторів у тому, що «...часи жидівської окупації в Києві вже були, але вона завжди зникала, а славетний Київ – православна столиця України – завжди залишався» [15].

Агресивні ксенофобські пасажі містяться і в іншому документі УКП «Звернення Української Консервативної партії до киян з приводу запровадження грабіжницьких комунальних тарифів міським головою Києва Л. Черновецьким». У ньому тодішній міський голова м. Києва Л. Черновецький був названий «головним лихварем Києва», який «слухав настанови колеги Ю. Лужкова (Каца)» [див. 8]. Такі виступи цілком очікувано спричинили симетричну реакцію з боку єврейських громад і організацій України, які у своїх зверненнях засудили відверто антисемітську лінію цієї партії, спрямовану на розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Висновки. Підсумовуючи аналіз ідеологічних доктрин консервативних праворадикальних партій, необхідно зазначити, що вони є переважно епігонськими, тобто сформованими в результаті

наслідування, некритичного копіювання або перенесення до власних програмових документів доробків своїх ідейних попередників.

Ретельний розгляд програмових праць засвідчив фактичну несформованість проектів перебудови суспільних відносин, що містяться в консервативних праворадикальних доктринах. Їхніми вагомими складниками є антисемітські, расистські та ксенофобські штампи, ідеї вищості певної нації та повного підпорядкування індивідуальної волі колективним інтересам з артикуляцією насильницьких методів політичної боротьби. Тиражування таких поглядів є одним із факторів ескалації напруженості міжнаціональних та етноконфесійних відносин у державі або її окремих регіонах, що може призвести до виникнення точок нестабільності зі складно прогнозованими наслідками.

Відсутність науково обґрунтованої політичної програми, яка б ураховувала об'єктивні обставини, що склалися в суспільстві, відстоювання пріоритету принципів індетермінізму та волонтаризму при ігноруванні причинно-наслідкових зв'язків суспільного розвитку закономірно призводять до того, що ці ідеологічні доктрини перетворюються на екліктичний комплекс метафоричних гасел, декларацій і афоризмів. Це зумовлює оперування лише застарілими ідеологічними кліше, що сприймаються лише вузькоцільовою аудиторією. Наприклад, як переконали аналіз програмових праць представників консервативних праворадикальних партій, націоналістичне гасло «Україна для українців!» розуміється ними виключно в етнізованому контексті, як вихвалання різноманітних форм ксенофобії та дискримінації представників націй і етносів, які проживають в Україні.

Серед інших вад ідеологічних доктрин консервативних правих радикалів необхідно відзначити своєрідну «метафізичність» їхнього мислення. Так, матеріалістичні категорії відкидаються та підмінюються суб'єктивно-ідеалістичними прагненнями «виховання волі», «загартування духу», апеляціями до заступництва з боку ефемерних «вищих сил». Як наслідок, виникає надмірний ідейний догматизм, що зумовлює відсутність політичної гнучкості, своєчасного реагування на швидкоплинні політичні процеси. Крім того, демонстративна артикуляція на расистських та етнократичних принципах призводить до суттєвого звуження кола прихильників консервативних праворадикальних партій.

Перспективами подальших досліджень є розкриття теоретичних аспектів дослідження феномена правого радикалізму.

Список використаних джерел

1. Андрушків, Я. 'СНПУ та ВО «Свобода» – різні політичні явища'. URL: http://vgolos.com.ua/articles/yaroslav_andrushkiv_snpu_ta_vo_svoboda_rizni_politychni_yavyscha_105711.html.
2. Андрущенко, ЕС., 2015. 'Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015 рр.)', дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01, 284 с.
3. 'Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України»', 1994, К., 40 с.

4. Гитлер, А., 1992. 'Моя боротьба', М.: ИТФ «Т-Око», 512 с.
5. 'Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.)', 2011, керівник проекту – М. С. Кармазіна; довідковий матеріал – М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз; упор. – Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Веденєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, В. Д. Яремчук, К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 808 с.
6. 'До національних меншин', 1994, *Незборима нація*, №21 (63), с.3.
7. 'Заява Української Консервативної партії щодо політичної стратегії на виборах березня 2006 року', 2005, *Персонал-плюс*, №52, с.12.
8. 'Звернення Української Консервативної партії до киян з приводу запровадження грабіжницьких комунальних тарифів міським головою Києва Л. Черновецьким'. URL: http://gumurls.politiko.ua/groups/talk_topic?id=1315.
9. 'Інтернет-конференція О. Тягнибока на сайті «Обозреватель» 13 жовтня 2008 р.'. URL: <http://www.tyahnnybok.info/dopussy/zmi/004990>.
10. Коваль, Р., 1994. 'Підстави націократії', К., 56 с.
11. Липа, ЮІ., 1992. 'Призначення України', Л.: *Просвіта*, 274 с.
12. Мірчук, П., 1992. 'До питання: «жиди» чи «євреї?»', *Нескорена нація*, №10 (14), с.7.
13. Міхновський, МІ., 2002. 'Самостійна Україна', К.: *Діокор*, 80 с.
14. Муссоліні, Б. 'Доктрина фашизму'. URL: http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view_file&lid=3.
15. 'Не дамо російськомовному жиду Черновецькому нищити в Києві українські книги!'. URL: http://gumurls.politiko.ua/groups/talk_topic?id=1309.
16. 'Передвиборча програма Української Консервативної партії «Бог і Україна понад усе!»'. URL: http://da-ta.com.ua/election_programs/2935.htm.
17. 'Правий напрям': зб. мат-в періодичних вид. Соціал-національної партії України, 1998, Л., 41 с.
18. 'Програма ВО «Свобода»'. URL: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/.
19. 'Програма Соціал-національної партії України'. URL: <http://www.vatra.cc/sotsial-natsionalizm/prohrama-sotsial-natsionalnoi-partiyi-ukrayiny.html>.
20. Рошель, П. Дриєла, 2001. 'Фашистский социализм', СПб.: *Владимир Даль*, 248 с.
21. Стецько, Я., 'Дві революції'. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Ярослав-Стецько/55307-1>.
22. Сціборський, М., 'Націократія'. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/natiocracy4.htm>.
23. Сціборський, М., 1930. 'Український націоналізм і жидівство', *Розбудова нації. Орган Проводу українських націоналістів*, Ч.11-12 (35-36), с.266-273.
24. 'Ультраправа організації в Україні'. URL: <http://marochkina.wordpress.com/2010/03/22/analiz-utrapravnyh/#more-80>.
25. Умланд, А., 2013. 'Исследования современных украинских ультранационалистических партий – с чистого листа: четыре причины недостаточного изучения постсоветских правоэкстремистских движений в Украине', *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*, Т.10, №1 (19), с.7-21.
26. Федоренко, К., 2013. 'Протестная активность крайних правых в Украине в 2010-2012 гг.: Всеукраинское объединение «Свобода» в сравнительной перспективе', *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*, Т.10, №1 (19), с.93-110.
- 5 'Derzhava, vlada ta gromadjans'ke suspil'stvo u dokumentah politychnyh partij Ukrainy (kinec' 1980-h – persha polovyna 2011 rr.) (State, government and civil society in documents of political parties of Ukraine (late 1980s – first half of 2011))', 2011, kerivnyk proektu – M. S. Karmazina; dovidkovyj material – M. S. Karmazina, T. A. Bevz; upor. – T. A. Bevz (koordynator proektu), D. V. Vvedenjejev, P. P. Gaj-Nyzhnyk, O. M. Ljubovec', S. V. Poltavec', V. D. Jaremchuk, K.: *IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 808 s.
6. 'Do nacional'nyh menshyn (To national minorities)', 1994, *Nezbornyia nacija*, №21 (63), s.3.
7. 'Zajava Ukrain's'koi' Konservatyvnoi' partii' shhodo politychnoi' strategii' na vyborah bereznja 2006 roku (Statement by the Ukrainian Conservative Party on the political strategy in the March 2006 elections)', 2005, *Personal-plus*, №52, s.12.
8. 'Zvernennja Ukrain's'koi' Konservatyvnoi' partii' do kyjan z pryvodu zaprovadzhennja grabizhnyc'kyh komunal'nyh taryfiv mis'kym holovoju Kyjeva L. Chernovec'kym (Appeal of the Ukrainian Conservative Party to Kyiv on the introduction of predatory utility tariffs by Kyiv Mayor L. Chernovetsky)'. URL: http://gumurls.politiko.ua/groups/talk_topic?id=1315.
9. 'Internet-konferencija O. Tjagnyboka na sajti «Obozrevatel'» 13 zhovtnja 2008 r. (Internet conference of O. Tyahnnybok on the website «Obozrevatel'» October 13, 2008)'. URL: <http://www.tyahnnybok.info/dopussy/zmi/004990>.
10. Koval', R., 1994. 'Pidstavy naciokratii' (The grounds of the nationalocracy)', K., 56 s.
11. Lypa, Jul., 1992. 'Pryznachennja Ukrainy (Appointment of Ukraine)', L.: *Prosvita*, 274 s.
12. Mirchuk, P., 1992. 'Do pytannja: «zhydy» chy «jevrei?»» (To the question: «Jews» or «Jews?»)', *Neskorena nacija*, №10 (14), s.7.
13. Mihnov's'kyj, M.I., 2002. 'Samostijna Ukrain'na (Independent Ukraine)', K.: *Diokor*, 80 s.
14. Mussolini, B. 'Doktrina fashizma (Doctrine of fascism)'. URL: http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view_file&lid=3.
15. 'Ne damo rosijs'komovnomu zhydu Chernovec'komu nyshhyty v Kyjevi ukrain's'ki knygy! (Do not give the Russian-language Chernovetsky the destruction of Ukrainian books in Kiev!)'. URL: http://gumurls.politiko.ua/groups/talk_topic?id=1309.
16. 'Peredyvborcha programa Ukrain's'koi' Konservatyvnoi' partii' «Bog i Ukrain'na ponad use!» (Pre-election program of the Ukrainian Conservative Party «God and Ukraine above all!»)'. URL: http://da-ta.com.ua/election_programs/2935.htm.
17. 'Pravyj naprjam (Right direction)': zb. mat-v periodychnyh vyd. Social-nacional'noi' partii' Ukrainy, 1998, L., 41 s.
18. 'Programa VO «Svoboda» (Program VO «Svoboda»)'. URL: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/.
19. 'Programa Social-nacional'noi' partii' Ukrainy (Program of the Social-National Party of Ukraine)'. URL: <http://www.vatra.cc/sotsial-natsionalizm/prohrama-sotsial-natsionalnoi-partiyi-ukrayiny.html>.
20. Roshel', P. Driela, 2001. 'Fashistskij socializm (Fascist socialism)', SPb.: *Vladimir Dal'*, 248 s.
21. Stec'ko, Ja., 'Dvi revolucii' (Two revolutions)'. URL: <http://www.ukrcenter.com/Literatura/Jaroslav-Stec'ko/55307-1>.
22. Scibors'kyj, M., 'Naciokratija (Nationcraft)'. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/natiocracy4.htm>.
23. Scibors'kyj, M., 1930. 'Ukrain's'kyj nacionalizm i zhydivstvo (Ukrainian nationalism and Jewishness)', *Rozbudova nacii'.* *Organ Provodu ukrai'ns'kyh nacionalistiv*, Ch.11-12 (35-36), s.266-273.
24. 'Ul'trapravi organizacii' v Ukraini (Ultra-right organizations in Ukraine)'. URL: <http://marochkina.wordpress.com/2010/03/22/analiz-utrapravnyh/#more-80>.
25. Umland, A., 2013. 'Issledovanija sovremennyh ukrainских ультранационалистических партий – с чистого листа: четыре причины недостаточного изучения постсоветских правоэкстремистских движений в Украине (Studies of modern Ukrainian ultranationalist parties – from a blank page: four reasons for insufficient study of post-Soviet right-wing extremist movements in Ukraine)', *Forum novejshej vostochnoevropejskoj istorii i kul'tury*, T.10, №1 (19), s.7-21.
26. Fedorenko, K., 2013. 'Protetnaja aktivnost' krajnih pravyh v Ukraine v 2010-2012 gg.: Vseukrainskoe ob'edinenie «Svoboda» v sravnitel'noj perspektive (Protest activity of the extreme right in Ukraine in 2010-2012: All-Ukrainian Union «Svoboda» in a comparative perspective)', *Forum novejshej vostochnoevropejskoj istorii i kul'tury*, T.10, №1 (19), s.93-110.

References

1. Andrushkiv, Ja. 'SNPU ta VO «Svoboda» – rizni politychni javyshha (SNPU and VO «Svoboda» – various political phenomena)'. URL: http://vgolos.com.ua/articles/yaroslav_andrushkiv_snpu_ta_vo_svoboda_rizni_politychni_yavyscha_105711.html.
2. Andriushchenko, ES., 2015. 'Ukrain's'ki pravoradykal'ni organizacii' u konteksti suspil'no-politychnyh procesiv (kinec' 1980-h – 2015 rr.) (Ukrainian Right-Radical Organizations in the Context of Socio-Political Processes (late 1980s – 2015))', *dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.01*, 284 s.
3. 'Vseukrai'ns'ke polityчне ob'jednannja «Derzhavna samostijnist' Ukrainy» (All-Ukrainian Political Union «State Independence of Ukraine»)', 1994, K., 40 s.
4. Gitler, A., 1992. 'Moja bor'ba (My struggle)', M.: *ITF «T-Oko»*, 512 s.